

שְׁחַלַת - צִפּוֹרֵן

אחת הסוגיות המעורפלות במחקר הריאליה התלמודית היא עניין זיהוים המדעי של סממני הקטורת. הזיהויים השונים, הקיימים בספרות, מצביעים על מבוכה ועל העדר מידע מספק. כדוגמא לבעייתיות הנושא, נביא במאמר זה חלק משלל הצעות הזיהוי שהובאו לביאור השחלת בתורה (שמות ל לד) והציפורן בתלמוד (כריתות ו' ל"א; ירושלמי, יומא מ"א ד').

השחלת נזכרת גם באחת מתעודות אוגרית (שנמצאו בראס א-שמרה שבצפון סוריה) מהמאה הארבע-עשרה לפנה"ס¹. בספר בן-מירא נמנית השחלת בין סממני הקטורת², אך למעשה במקור היווני מופיע **ציפורן** (onyx) והמתרגם לעברית יצא מנקודת הנחה שה**ציפורן** הנזכרת בין סממני הקטורת שבמקדש היא השחלת שנזכרה בתורה במניין הסממנים שהוקטרו במשכן. כפי שנראה בהמשך, הנחה זו התקבלה להלכה והיא מבוססת על התרגומים הקדומים של המקרא ועל פרשני ימי-הביניים.

אונקלוס תרגם: **שחלת - טופרא**, היא ציפורן. גם בתרגום השבעים ובוולגאטה מתורגם - onycha, שפירושו ציפורן³. בעקבות זאת מבואר בפירוש המיוחס לרש"י: "שחלת דמתרגמינן טופרא, שחלקה כציפורן"⁴. ר' נתן בן יחיאל כתב: "ובושם הוא שעשוי כצפורן של אדם"⁵. רב סעדיה גאון פירש ששחלת היא **אצ'פאר טיב** (או אטיפאר) וכך תרגם גם בפירוש הציפורן שבברייתא⁶. המונח **אטיפאר** פירושו

* מחקר זה נתמך על ידי הקתדרה לחקר ארץ ישראל ההסטורית ע"ש צ'רנה וד"ר אירוונג מוסקוביץ.

¹ ח"א גינזברג, **כתבי אוגרית**, ירושלים תרצ"ו, עמ' 102-103 [להלן: **גינזברג**].

² בן-סירא כ"ד ט"ו, בתוך א' כהנא, **הספרים החיצונים**, ירושלים תש"ל.

³ ראה בתרגומים השונים לשמות ל לד, והשווה לדברים כא יב: "ועשתה את צפורניה - ותרבי ית טופרהא".

⁴ רש"י בכריתות ו' ע"א, וכן בשמות ל לד.

⁵ ר' נתן בן יחיאל, **ספר הערוך השלם** (מהדורת ח"י קוהוט), ערך **ציפורן**.

⁶ י' קאפח, **פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה**, ירושלים תשמ"ד, לשמות ל לד וכן הנוסח של התפסיר (בתאג'); פירוש לשמות, המיוחס לרס"ג, כתב-יד סנט פטרבורג, Arab I 129, עמ' 32.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בערבית - ציפורניים. הרמב"ם פירש: "והשחלת היא הציפורן שנותנין אותה בני אדם במגמרות... (ושמה בלשון הערבית) אטיפאר טיב"י⁷ (ובפירושו למשנה "אטיפאר אלבכיר"⁸) כלומר, הציפורניים המושמות בקטורת. מונח זה מוכר גם בשם הלטיני - Unguis odoratus (=ציפורניים ריחניות).

מכל המובאות הללו עולה, שמדובר בסממן ריחני שיש לו צורה של ציפורן, אך לא ברור מהו אופיו של סממן זה ומהו מקורו. גם הזיקה האטימולוגית בין **שחלת** ובין **ציפורן** אינה ברורה. הסבר אפשרי ניתן להציע מפירוש המלה **שחולת** הנזכרת במשנה שעוסקת בכלי ברזל: "העושה כלים... מן השחולת ומן הגרודות" (כלים י"א ג'). מסביר הרמב"ם:

שאריות הכלים והקצוות העודפות שמסירין מן הכלי בעת עשייתו, ממה שאמרו במומי בכור: 'השחול' (בכורות ז' ז') והוא מדולדל הרגל⁹.

לפי הצעתי, מדובר בשבבי הברזל שנושלים במהלך עיבוד הכלי וצורתם כעין ציפורניים. אם כן, מדובר בסממן כלשהו בעל שיכים דמויי טופר. תמיכה לכך ניתן למצוא במלה האשורית seheltu שפירושה - קוץ; ובפועל sahlū שפירושו לדקור, לנעוץ¹⁰.

הצעות הזיהוי שהוצעו לציפורן הן מגוונות: מעולם החי, מעולם הצומח ומהדומם. חלק ניכר מההצעות מבוסס על ההנחה, שלסממן זה יש צורה של ציפורן או שהוא מכונה בשם זה.

בספרות הרפואה הערבית מוכר סממן בשם "אטיפאר אלטיב" ונראה שפרשני ימי-הביניים, כרב סעדיה גאון וכרמב"ם, התכוונו אליו. מקורות אלה מתארים מיני רכיכות שונות הנבדלות בצבעיהן, והחיות באיזור המפרץ הפרסי וים סוף. המין המשובח מובא מג'דה. הצדף דומה לציפורן והוא מדיף ריח ניחוח כאשר הוא

השווה לפירושו של רב חפץ בן יצליח: B. Halper, *Book of the Precepts by Hefes B.* Yastiah, Philadelphia 1915, p. 105

7 רבנו משה בן מימון, **ספר משנה תורה** (מהדורת י" קאפח), ירושלים תשנ"ג, הלכות כל המקדש, ב' ד'-ה'; השווה ר' ראובן בן חיים, **ספר התמיד**, הומנה תרצ"ה, עמ' 35.
8 **משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון**, כריתות א' א', (מהדורת י" קאפח), ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז.

9 השווה ליינ אפשטיין, **פירוש הגאונים לסדר טהרות** (מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים-ת"א תשמ"ב, עמ' 21. ובפירוש הרא"ש שם מבואר: "שחולת - היא מותרת הכלים חדודין ונוספות הבולטין מגוף הכלי".

10 ראה: P. Faure, *Parfums et Aromates de l'Anquite*, Fayared 1987, p. 87. עם מדובר בסממן צמחי, הוא מתאים לצמח ריחני, קוצני, כלשהו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מושם בקטורת. לעשן הקטורת היו סגולות רפואיות רבות כנגד: כאבים בקיבה, מחלות כבד, מתלת הנפילה והסדרת הווסת¹¹.

החוקרים סבורים שמדובר במיני חלזונות החיים באוקיינוס ההודי ובים סוף, כגון: *Murex anguliferus (inflatus)*, *Strombus lentiginosus*, או מרכיכות מהסוג *Pleurotoma*. פרופ' יוסף הלר מהאוניברסיטה העברית ציין בפני; שלכל הנציגים של הסוג *Strombus* יש מכסה קונכיה (*operculum*) דמוי ציפורן ומבריק. במשפחת הפלכיים: *fasciolaridae*, המכסה הקרשני צורתו סגלגלה והוא מחודד למטה בדמות טופר. מכל מקום יש לציין שכיום חלק מהשמות המדעיים של המינים והסוגים של הרכיכות הנזכרות כאן הוחלפו והן מוגדרות בשמות אחרים. מינים אלה וצדפים אחדים הגדלים באיזורים אלה, מפיצים ריח נעים וחזק כאשר שולים אותם¹². הנשים הערביות בלוב ובמצרים העליונה היו נוהגות לשרוף אותם על גחלים עם סממנים ריחניים נוספים כגון: קינמון, זנגביל וציפורן, ולעשות מהם אמבט אדים¹³. למעשה מדובר במכסה הקונכיה (*operculum*) המחובר לרגל החילוון. עם התכווצות הרגל, סותם המכסה את הכניסה לתוך הקונכיה. המכסה עשוי מחומר קרני מבריק, אשר הזכיר לקדמונים צורת ציפורן אדם.

זיהוי הציפורן עם מין רכיכה, מובא במפורש בדברי הרמב"ן: "והשחלת ציפורן יוצא מן הים"¹⁴. גם דון יצחק אברבנאל רמז לכך שמדובר בסממן שמקורו בים: "ושחלת - שורש בושם חלק ומזהיר כציפורן, נקרא בלשון המשנה ציפורן ובלשון

11 M. Levey, "Ibn Masawaih and His Treatise on Simple Aromatic Substances: Studies in the History of Arabic Pharmacology I", *Journal of the History of Medicine and Allied Science*, 16 (1961), p. 407; M. Meyerhof & G.P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs", of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghafiqi by Gregorius Abul-* **מפרדאת אלאדויה ואלאע'ד'יה**, א, בולאק 1874, עמ' 39-40; דאוד אלאנסאכי, **תד'כרה אולי אלאלבאב ואלג'אמע, אלעג'ב ואלעג'אאב**, א, מצרים 1937, עמ' 50-51.

12 ראה דברי מאירוהוף, מהדיר ספר שמות הרפואות של הרמב"ם וע'אפקי: רבנו משה בן מימון, **שרח אסמאא אלעקאר**, (מהדורת M. Meyerhof), יצאה בשם: *Un Glossaire de Matière Médicale composé par Maïmonide*, MIE, 41 (1940), no. 15, p. 11; אמין אלמעלוף, **מעג'ם אלחיואן**, קהיר 1932, עמ' 238-239; K. Garbers, *al-Kindi*, 228-224; עמ' 178-179; *Kitab Kimiya al-Itr Wat-Tas'idat*, Leipzig 1948 pp. 178-179, **אוצר הצמחים**, הרצליה 1952, עמ' 340 [להלן: **צ'יזיק**]; "פליקס, **חי וצומח בתורה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 82.

13 J. W. Parry, *The Story of Spices*, New-York 1953, pp. 20-21
14 שמות ל לד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רומי **ביזנציא**¹⁵. המונח **ביזנציא** הוא שם רכיכה שהיתה ידועה כחומר רפואי באירופה בשם **Blatta byzantine**¹⁶, ועד היום היא נמכרת בשוקי הבשמים בקהיר ובהודו. מאיירהוף מזהה אותה עם *Pleurotoma* או *Pleurotoma babyloniae* או *trapezii*¹⁷.

לדברי ר' אברהם פורטלאונה, דומה השחלת לציפורני ארי, שנקרא שחל ומכאן שמו. הוא גם מביא סברה (שם) למקור השם: "שחלת מפני שהוא סם היוצא מהים, כי תרגום מן המים משיתהו (שמות ב י) הוא כאשר פתר אונקלוס הגר: "ארי מן מיא שחלתייה". בהמשך הוא מתאר (ע"פ דיוסקורידס) את מיני השחלת: "והציפורן המובחרת מביאין אותה מים סוף וצבעה נוטה ללבן והיא בעצמותה דשנה והציפורן המובאת מבבל היא שחורה ויותר קטנה... יש לה ריח טוב נודף יעשה מהם מוגמר". הוא גם מסביר שתפקיד הבורית לנקות את הרכיכה משיירי הבשר שעשויים להישאר עליה ולהבאישה, ותפקיד יין קפריסין או יין חיור הוא להפחית מחוזק ריחו של הציפורן שהוא עז ביותר¹⁸.

הרב י" קאפח יצא בחריפות כנגד הסברה ש"אט'פאר אלטיב" הוא בע"ח:

ואינו מן החי בשום אופן, והאומרים כי **שחלת** נגזר מן **שחל** ושהם ציפורני ארי, אין דבריהם אלא דברי שטות, והוא כעין קליפי צמח ריחני מאד, וכך היינו מערבין אותו בתימן במוגמר, והוא מוגדר כך, חתיכות דומות לציפורנים ריחניים מאד... והוא דומה לציפורן האדם שנשלה בשלמותה מן האצבע. ומלבד המהבילים הדורשים **שחלת** מן **שחל**, ראיתי מהביל אחר, שכתב 'הוא מן החי בלי ספק', ולא תאבה לו ולא תשמע אליו. וכל האומרים שהוא מן החי, אין להם מסורת חכמים¹⁹.

אולם למרות דברי הביקורת הקשים של הרב קאפח, הסברה שהשחלת-ציפורן היא מן החי, מעוגנת בהחלט במקורות. בספרות הערבית לא מצאתי, לפי שעה, צמח בשם **אט'פאר אלטיב** המתאים בתכונותיו לתיאור שעולה במקורות. הבעיה העיקרית בזיהוי השחלת-ציפורן עם מין רכיכה היא העובדה שמדובר בבעל-חיים טמא, וקשה להניח שהקטרתו הותרה במקדש. קושי זה נפתר אם אנו יוצאים מנקודת הנחה, שמקור הבושם הוא במכסה הקרני של הרכיכה שנותק מגופה. כפי

¹⁵ דון יצחק אברבנאל, שמות ל, **פירוש על התורה**, ירושלים תשכ"ד.

¹⁶ ר' אברהם פורטלאונה, **שלטי הגבורים**, דפוס מנטובה (מהדורת צילום ירושלים תש"ל), פרק ע"ט, לפי צ'זיק, עמ' 340, שם זה נגזר משם העיר **Byza** שבאפריקה.

¹⁷ בתוך **ע'אפקי** א', עמ' 225.

¹⁸ שם, עמ' פ"ד תיאור רכיכת ה-*onychus* (ציפורן) נזכר אצל דיוסקורידס בחיבורו: *De Materia Medica* II, 8, וראה בתרגום לאנגלית: R.T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New-York 1959.

¹⁹ הרב י" קאפח, **הלכות כלי המקדש** ב' ה', עמ' קל"ב, הערה י'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שכבר ציינו, זאת הסיבה לכך שהוצרכה הציפורן לעבור ניקוי בבורית וביין מיוחד לצורך הסרת שאריות "רגל" הרכיכה המתה וריח הלוואי שלה.

הרב יי קאפח אינו מביא הצעת זיהוי קונקרטי ל**צמח השחלת**, אך תימוכין לדבריו שמדובר בסממן צמחי, אפשר אולי למצא בדברי רש"י:

ושחלת - שורש בושם חלק ומצהיר כציפורן ובלשון המשנה קרוי ציפורן²⁰

מדברי הגמרא (בבלי, כריתות ו' ע"ב) גופא עולה. שהשחלת הוא מגידולי הקרקע ולא מין אילן. כלומר מדובר כנראה בצמח עשבוני, אך מאידך יש לציין שבהגדרת "גידולי קרקע" נמנו גם דגים ובעלי חיים אחרים שניזונים מהקרקע²¹. גם לדעת היפר, ספק אם המונח **שחלת-צפורן** מכוון לחלק של חילזון. נראה לו יותר שמדובר בסממן צמחי, שזהותו אינה ברורה לנו כיום²². המונח **שחלת** הנזכר בכתבי אוגרית אף הוא רומז שמדובר בחומר ממוצא צמחי. הוא נזכר שם בין מוצרים מהצומח - שומשומין וצימוקים²³. גורדון סבור, שמדובר ב'מין צמח מסוים'²⁴ ואילו לפי החוקר הגרמני בוולד, המונח Gartenkresse - sahullatu²⁵ הוא שמו הגרמני של הצמח הידוע בעברית בשם **שחלים** (*Lepidium sativum*). שחלים נזכר במקורות התלמודיים כצמח תבלין ששחקו אותו²⁶ ואף ידוע כפר בשם זה, שפרנסת תושביו היתה מבוססת עליו²⁷. קשה לקבל את הסברה שה**שחלת** היא **השחלים**²⁸, שכן אין הוא צמח בושם ארומטי שניתן להקטיר ממנו.

יש המזהים את השחלת עם אבן-חן²⁹ הנקראת **אוניקס**, והוראתה ציפורן. מונח זה מובא בשבעים ובוולגאטה כתרגום למלה **שחלת** וגם למלה **שהם** (בראשית ב' יב; שמות כח כא), אחת מאבני החושן. גם יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים, ג' ז' ה')

20 רש"י - שמות ל לד. המונח **שורש** יכול להתפרש כאחד מחלקי הצמח או במובן כללי של **עיקר** (יסוד, חומר). בערבית המונח **עקאר** מכוון לסממני מרפא שונים, לא בהכרח מן הצומח.

21 ראה: בבלי, עירובין כ"ז ע"ב - כ"ח ע"א, והשווה לדברי תוספות לבבא קמא נ"ד ע"ב.

22 F. N. Hepper, *Illustrated Encyclopaedia of Bible Plants*, London 1992, p. 42

23 גינזברג, הערה לעיל, עמ' 102-103.

24 C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, p. 488

25 C. Bezold, *Babylonisch-Assyrisches Glossar*, Heidelberg 1926, p. 268

26 משנה, מעשרות ד' ה'; בבלי, שבת ק"מ ע"א; עבודה זרה כ"ט ע"א

27 גיטין נ"ז ע"א

28 גינזברג, שם, בהערות, פוסל הצעה זו מבחינה פילולוגית

29 ראה: אי נתנאל, בשביל העברית של ערוגת הקטורת, בתוך **על אתר ב'** (תשנ"ו), עמ' 92, הערה

18; בספרו של מולדנקה מובאת הדעה שמדובר באבן תרשיש, ראה: H.N. Moldenke, *Plants of the Bible*, New York 1952, p. 224

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מזכיר את השהם של האפוד כ-אוניקס³⁰. כך פירש גם ר' נתן מרומי בהקשר לאבן ה"אנד" (ע"ז ח' ע"א): "פירוש בלע"ז במשמעו אונכיא והוא שוהם בלשון המקרא"; ועל כן מוסיף ר' בנימין מוספיא: "פירוש בלשון יוני ורומי אבן טובה מבהקת כציפורן" (הערוד, ערך אנד). מדובר באבן גירנית הנוצרת באיזורי נביעות מים וזרימת נחלים. נ' שלם מציין שהשוהם הוא האוניקס השחור, אולם למעשה ידועים אבני אוניקס בגוונים שונים. לעיתים מופיעה אבן זו עם פסים לבנים ושחורים או בצבע חום וורוד. אבן האוניקס היא רכה, מפני שהיא שמשה גם לאפוד והיתה צריכה להיות אבן נוחה לחקיקה³¹. הרומים העניקו את השם **ציפורן** במקור לסוג שיש לבן מיוחד שיש לו גוונים הדומים לצבע ציפורן-אדם, הנקרא כיום באנגלית - onyx-marble. כאשר סוג שיש זה נעשה פחות חשוב, הועבר השם לאבן החן³². רימל בספרו על הבשמים מביא גם דעה של חוקרים אחדים הסבורים, שהשחלת-ציפורן הוא שרף המופק משיח ה-Cominiphora muku - [balsamodenron mukul], הגדל באיזורים טרשיים ויבשים בצפון הודו³³. צמח זה נקרא בערבית בסינונימים שונים: מקל, מקל הנדי ומקל אליהוד³⁴. המונח **מקל** פירושו **בדולח** והזיהוי עם ציפורן-שחלת, נובע מכך ש**הבדולח ואבן השהם** נזכרו יחדיו באותו פסוק (בראשית ב' יב)³⁵. ההנחה ש**הבדולח** הוא מין בושם כבר הובאה במדרש, אלא שרב איבו הכריע לטובת הפירוש שמדובר במין אבן חן: "אמר רבי איבו, את סבור כבדולח הזה של פטמים, יגיד עליו ריעו 'ועינו כעין הבדולח'; מה זה אבן טובה אף זה אבן טובה"³⁶.

זיהויים אחרים

בפירוש לפיטום הקטורת המיוחס לר' דוד קמחי נאמר בהקשר שחלת-ציפורן: "ויש שקורין אותו **סקמוניא**"³⁷. הכוונה היא לצמח החבלבל רפואי (Convolvulus scammonia) אשר גדל בארץ-ישראל. בתקופות קדומות לקטוהו בכמויות

³⁰ י' בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), **קדמוניות היהודים** (א' שליט מתרגם), ירושלים - ת"א תשכ"ג, ראה הערת המהדיר עמ' ס"ח, הערה 116.

³¹ נ' שלם, **אסופת מחקרים**, ירושלים תשל"ד, עמ' 455, 505; וכן ראה בנספחות **לשמות, דעת מקרא** עמ' 72-73.

³² The Encyclopedia Britannica⁴, XVI, London New York 1929, p. 800

³³ E. Rimmel, **The Book of Perfumes**, London 1865, p. 42

³⁴ ראה: רבנו משה בן מימון, **ביאור שמות הרפואות** (תרגום ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, מספר 230, עמ' 70.

³⁵ M. Cooke, **Gums, Resins, Oleo-Resins and Resinous Products in the India Museum**, London 1874, p. 73

³⁶ בראשית רבה ט"ו ב', תיאודור אלבק עמ' 143.

³⁷ ח"מ הורוביץ, **תורתן של ראשונים**, ב', פראנקפורט תרמ"ב, עמ' 61.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מסחריות ויצאו אותו לחו"ל. לחבלבל יש קנה-שורש ובו שרף המכיל גליקוזיד פעיל המשמש לצרכים רפואיים, בעיקר כחומר משלשל חזק³⁸. לצמח זה אין שום ריח וייחוסו לשחלת-ציפורן הוא מוטעה.

בכתבי הקראים נזכרים זיהויים נוספים לשחלת: **סליכ'ה** שהיא כנראה **קינמון הכסיה** (*Cinnamomum cassia*), ו**מיעה סאילה** (נוזלית) שהיא שרף המופק מהעץ ליקוידמבר מזרחי (*Liquidambar orientalis*)³⁹. עץ זה גדל בדרום-מערב טורקיה וצפון סוריה. הוא מתנשא לגובה 6-10 מ' וניכר בעלים דמויי כף יד, הנושרים בחורף. המיעה היא שרף צמיגי בצבע שחום המופק מחתך גזע העץ.

בתרגום המקרא לערבית, הפוליגלוטה, מתורגמת השחלת - **לד'נא**⁴⁰, הוא שמו של לוטם השרף (*Cistus ladaniferus*), אשר על עליו ועל גבעוליו ישנן בלוטות המפרישות שרף דביק וריחני. הצמח והבושם המופק ממנו נקרא ביוונית *kistos* ובשפות שמיות שונות בשם **לדאן** או **לדאנוס**. דירינבורג סבר בטעות שתרגום הפוליגלוטה משמר את גירסתו של רב סעדיה גאון ותרגם. בשמו בפירושו לתורה: **שחלת-לאד'ן**. ברם למעשה פירש רס"ג בכל הנוסחאות המתוקנות - **אט'פאר טיב'**⁴¹.

יש הסוברים שמדובר בשרף המופק מעץ הלבנה הודי (*Styrax benzoin*)⁴². שרף זה משמש בתעשית התמרקים והרפואה ובימינו הוא מהווה את השרף הנפוץ ביותר בשווקים לצרכי קטורת והוא נמכר בשם הערבי **בח'ור ג'אוי**. שם זה מורה על מקורו של השרף, היינו מהאי ג'ואה שבאינדונסיה.

בעניין זה יש להוסיף שהתבלין הנקרא היום בשם ציפורן (*Eugenia caryophyllata*) ובערבית בשם **קרנפל**, אין לו שום קשר לשחלת או לציפורן שבמקורותינו ומדובר בשם עברי חדש שמקורו בשפות אירופיות.

לסיכום, הצעות רבות הובאו לביאור **השחלת-ציפורן** ונדמה שסוגיה זו עדיין לא מוצתה. במאמר זה הצגנו, למעשה, רק את הפרשנות של הצעות הזיהוי השונות ואת הגיוןן; כותב שורות אלה סבור, שלפי שעה לא ניתן להגיע לזיהוי ודאי - שיניח את הדעת - על סמך המידע שבידינו.

³⁸ ראה למשל: F.N. Howes, *Vegetable Gums and Resins*, Waltham 1949, p. 158; צ' זילברשטיין, על שלושה צמחי רפואה עתיקים, בתוך **טבע וארץ** א' (תשי"ט), עמ' 79-80.

³⁹ דוד בן אברהם אלפאסי, **כתאב ג'אמע אלאלפאט'** ב' (מהדורת S.L. Skoss), פילדלפיה תש"ה, עמ' 661; ש' פינסקר, **לקוטי קדמוניות**, וינה תר"ך, עמ' רט"ו.

⁴⁰ שמות ל לד', *Biblia Sacra Polyglotta*, London 1657.

⁴¹ י' דירינבורג, **תפסיר אלתוריה באלערביה**, פאריס תרנ"ג, עמ' 126. על הגרסה הנכונה בפירושו רס"ג, ראה בנוסח **התאג'**, במהדורת י' קאפח, ובפירושו לשמות המיוחס לרס"ג, כ"י פטרבורג, עמ' 32.

⁴² מולדנקה (הערה 29) עמ' 223-224; א' פלדמן, **צמחי מקרא**, תל-אביב תשי"ז, עמ' 245.